

ازاره، محافظی زیبا بر دیوارهای گذشته

نیکو شجاع نوری^۱

مرضیه اسماعیلی جاغرق^۲

تاریخ دریافت: ۹۲/۹/۱۵

تاریخ تصویب: ۹۳/۳/۲۰

چکیده

ازاره یا روکش حفاظتی دیوار به حاشیه تزئینی از کف اتاق تا ارتفاع یک متری گفته می‌شود. این عنصر تزئینی و ساختمانی در بیشتر بناهای تاریخی ایران دیده می‌شود و گونه‌های مختلف آن با سبک معماری و عناصر تزئینی متداول در هر دوره هماهنگ است. ازاره علاوه بر جلوگیری از نفوذ رطوبت به داخل بنا، برای زیباسازی بنا نیز به کار می‌رفت. امروزه قرنیز جایگزین ازاره‌های قدیمی شده است. قرنیزها به شکل سنگ‌های تزئینی، یا در نمای بیرونی و یا به صورت نوار باریکی از سنگ، چوب و یا هر جنس مقاوم دیگر در داخل بنا دیده می‌شوند.

در این مقاله، ضمن معرفی ازاره و سیر تحول آن، به امکان استفاده مجدد از این عنصر تزئینی- ساختمانی برای هویت دادن به بناهای کنونی با توجه به جنبه هنری- فرهنگی آن، توجه کرده‌ایم. ویژگی ازاره و انواع آن در دوره‌های مختلف، علت جایگزینی آن با قرنیز و کم‌توجهی به جنبه فرهنگی- هنری آن، از جمله سؤالات مطرح به‌شمار می‌روند. این تحقیق را با روش میدانی و استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و جست‌وجو در پایگاه‌های اطلاع‌رسانی معتبر انجام داده‌ایم و جامعه آماری شامل نمونه‌هایی از هریک از انواع ازاره‌های استفاده‌شده در معماری ایران است.

نتیجه بررسی نشان‌دهنده حذف تدریجی ازاره از بنا و جایگزینی قرنیز به دلیل عدم نیاز به کاربرد ضد رطوبتی و داشتن صرفه اقتصادی است؛ درحالی که با بهره‌گیری از توان بالقوه صنایع دستی در ایران، می‌توانیم جنبه زیبایی- فرهنگی ازاره را در طراحی جدید، حتی به شکل قرنیز، زنده نگه داریم.

واژگان کلیدی: صنایع دستی، فرهنگ، تزئینات بنا، ازاره، قرنیز.

۱. مقدمه

ایران سرزمینی با پیشینه‌ای کهن است. این سخن را افتخار کافی است؟ این افتخار چه شواهدی دارد و تا بسیار شنیده‌ایم و به آن افتخار کرده‌ایم؛ اما آیا تنها چه اندازه در محیط زندگی ما دیده می‌شوند؟ آیا

۱- عضو هیئت علمی گروه صنایع دستی دانشکده هنر دانشگاه الزهرا (س). n.shojanoori@alzahra.ac.ir

۲- کارشناس ارشد مرمت اشیاء تاریخی و فرهنگی. m_esmaeili@yahoo.com

شکل معماری خارج و داخل خانه‌های ما به‌گونه‌ای است که بتوانیم آن را ایرانی بنامیم؟

گذر زمان و فناوری‌های نوین علاوه بر اینکه بر شیوه زندگی مردم تأثیر گذاشته است، هویت و اصالت فرهنگی آنان، از جمله هنر و معماری سنتی را دستخوش تغییر کرده است. برخی از این هنرها، متأسفانه امروز وجود ندارند و بیم آن می‌رود که در اثر بی‌توجهی، هنرهای باقی‌مانده نیز دیر یا زود کنار گذاشته شوند. ازاره یکی از عناصر معماری گذشته است که در برخی بناهای گذشته دیده می‌شود.

شرایط اقلیمی گذشته و وجود رطوبت (حتی نفوذ آب باران)، استحکام بناها را کم می‌کرد و ضمن کاهش عمر بنا و تأثیرات تخریبی، موجب بدنام شدن ظاهر آن می‌شد؛ از این‌رو، بخش پایینی بنا مورد توجه معماران بود و برای غلبه بر مشکلات بالا، این بخش مهم بنا را به‌صورت متفاوتی طراحی و با مصالح مقاومی تحت عنوان ازاره درست می‌کردند. همچنین، بسته به سبک طراحی و معماری رایج در هر دوره، از هنرهای مختلفی چون گچ‌بری، کاشیکاری، سنگ‌تراشی و ... ، برای زیبایی بیشتر ازاره بنا بهره می‌بردند.

امروزه، استفاده از ازاره چنان کم شده است که برخی آن را منسوخ دانسته‌اند. آنچه در بناهای امروزی می‌بینیم، نوعی ازاره کم‌ارتفاع است که قرنیز نامیده می‌شود. تبدیل ازاره به قرنیز تنها شامل تغییر نام نمی‌شود؛ بلکه تغییر کاربری، شکل ظاهری و به‌دنبال آن، تغییرات هویتی را نیز دربر گرفته است. به این ترتیب، پژوهشی در مورد ازاره، با توجه به تأثیری که جدای از تأثیرات حفاظتی بر هویت‌بخشی به بنا داشته است، ضروری به‌نظر می‌رسد.

در پژوهش‌های گذشته، جنبه‌های مرمتی و حفاظتی ازاره مورد توجه قرار گرفته و کمتر پیدایش و سیر تحول آن و حتی جانشینی قرنیز بررسی شده

است؛ برای نمونه می‌توانیم به پایان‌نامه علی‌رضا فردمعصومی بانام نقش کاربردی و تزئینی ازاره در گنبد سلطانیه (۱۳۸۵) اشاره کنیم.

در این مقاله، ابتدا ضمن معرفی ازاره و انواع آن، به بررسی برخی نمونه‌های زیبای باقی‌مانده از گذشته می‌پردازیم، سپس به قرنیز و نمونه‌های فعلی آن اشاره می‌کنیم و در نهایت برای رفع نواقص موجود، پیشنهادهای را ارائه می‌دهیم. در این پژوهش، کوشیده‌ایم به سؤالات منتخب زیر پاسخی مستدل و علمی بدهیم:

۱. منشأ پیدایش ازاره چه بوده است؟

۲. ازاره چیست؟

۳. قرنیز چیست و تشابه و تفاوت آن با ازاره چیست؟

۴. انواع نقوش و پوشش‌های رایج ازاره کدام‌اند؟

۵. وضعیت کنونی استفاده از ازاره به چه صورت است؟

این پژوهش را با روش کتابخانه‌ای، جست‌وجو در پایگاه‌های اطلاع‌رسانی معتبر و مصاحبه با اهالی فن انجام دادیم. ابتدا به گردآوری مطالب مرتبط با ازاره پرداختیم و سپس مطالب را براساس محورهای اشاره‌شده در سؤالات طرح‌شده، دسته‌بندی کردیم. همچنین، به‌وسیله مصاحبه با استادان، معماران، بناها و استادکاران در مورد ازاره، وضعیت کنونی آن و تحولات مربوطه را بررسی کردیم و در پایان، برای استفاده از ویژگی‌های گذشته ازاره پیشنهادهای ارائه دادیم.

۲. مروری بر پیدایش ازاره

ساخت بنا و آشنایی با فنون معماری یکی از کهن‌ترین اختراعات بشری است. اعمال روش‌های معماری و کاربرد مصالح در ساخت بنا، به وضعیت محیطی و امکانات فنی سازندگان وابسته بود. قدیمی‌ترین آثار باقی‌مانده از خانه‌سازی به ده‌هزار

سال قبل بازمی‌گردد. پایه‌های این خانه‌ها از سنگ بود. کرسی چینی دیوار با استفاده از سنگ رودخانه‌ای در بقایای نخستین سازه‌های معماری پیش از تاریخ ایران و در تمدن‌هایی مانند سیلک کاشان مشاهده شده است. بی‌شک، باید علت انتخاب سنگ در کرسی چینی دیوارهای اولیه را مقاومت مناسب سنگ در برابر رطوبت بدانیم. دیوارهای چینه‌ای و خشتی در برابر آب‌های سطحی و رطوبت زمین آسیب‌پذیر بودند؛ ولی سنگ این ضعف را جبران می‌کرد.

تجربه کاربرد سنگ در معماری که از عهد عتیق آغاز شد، علاوه بر اینکه در دوره‌های بعد استمرار یافت، به‌مثابه یک سنت کاربردی در اشکال مختلف تزئینی و سازه‌های بنا کاربرد فراوان دارد. ساختمان‌ها روی فونداسیون یا پی‌ها بنا می‌شوند و دیوارها، سقف یا گنبد و تزئینات متعلق به آن‌ها روی پی‌ها قرار می‌گیرند. هریک از اجزای بالا، نقش خاصی در ایستایی و یا کارایی بنا برعهده دارند. در یک بنا، قسمت‌های مختلف از حساسیت آسیب‌پذیری متفاوتی برخوردار هستند و معمار با انتخاب مصالح و ترفندهای معمارگونه با آن‌ها مقابله می‌کند (فردم‌مصومی، ۱۳۸۵: ۷۵).

همواره ساختمان‌ها و بناها در برابر عوامل جوی و اقلیمی متنوعی قرار دارند و باید در شرایط مختلف ثبات و پایداری خود را حفظ کنند؛ بنابراین، از دیرباز تا کنون برای پیشگیری از نفوذ رطوبت و نم‌کشیدگی دیوارها، در پای بنا سنگ مثنی قرار می‌دهند. از آنجا که دیوارها، آجر و خاک و ملات خاصیت مکنندگی زیاد آب را ندارند، سنگ مثنی این نقص را جبران می‌کند و مانع از رسیدن رطوبت ناشی از نزولات جوی، اعم از برف و باران در کنار ساختمان و پیاده‌روها به عمق و ارتفاع دیوار می‌شود (ویکی‌پدیا، ۱۳۹۰: ازاره).

یکی از مهم‌ترین قسمت‌های بنا که بیشترین تماس را با عوامل تخریب‌کننده محیطی دارد،

بخش انتهایی دیوار یا جایی است که دیوار بر زمین می‌نشیند؛ زیرا از یک‌سو تمامی بار ساختمان را بر دوش دارد و از سوی دیگر همچون سدی در برابر عوامل گوناگون، از جمله رطوبت، آب‌های سطحی ناشی از باران، فرسایش مکانیکی ناشی از اصطکاک و ... عمل می‌کند (فردم‌مصومی، ۱۳۸۵: ۷۵).

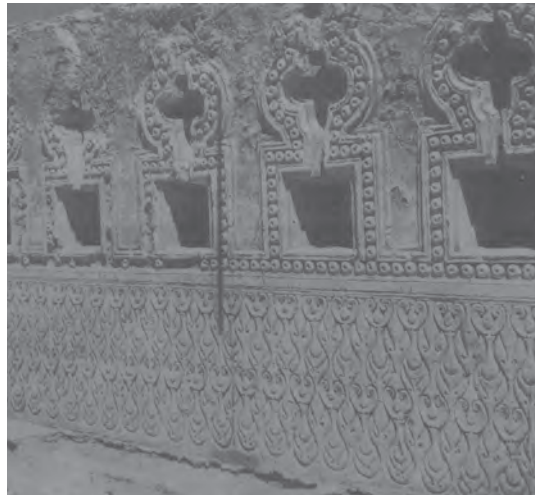
با توجه به اینکه مصالح ساختمانی معماری سنتی، مصالحی همچون خشت و آجر و ملات بودند و این مواد نسبت به رطوبت حساسیت داشتند، معماران برای رفع این اشکال از دو ترفند انتخاب مصالح مقاوم و فنون معمارگونه به‌طور هم‌زمان بهره بردند (همان، ۷۵). شاید ظهور ازاره نتیجه به‌کارگیری این ترفندها باشد.

۳. تعریف ازاره

واژه ازاره^۱ در لغت‌نامه چنین تعریف شده است: «[اِزار] ر / ر (ا) ازار. ایزار. ایزاره. هزاره. آن قسمت از دیوار اطاق و یا ایوان که از کف طاقچه تا روی زمین بود». در واژگان هنر اسلامی آمده است: «ازاره به حاشیه تزئینی یا روکش حفاظتی دیوار از کف اتاق تا بلندی طاقچه یا تا کمررس آدمی گفته می‌شود» (عیسی، ۱۳۷۷: ۶۷). در دانشنامه تاریخ معماری ایرانشهر به‌نقل از فرهنگ بزرگ سخن آمده است: «ازاره بخش اصلی یا ستون که بین قرنیز و پایه ستون قرار دارد. قسمت پایین دیوار که متمایز از قسمت بالا باشد و آن را برای زیبایی یا مقاومت بیشتر با سنگ، آجر، سرامیک و مانند آن‌ها تزئین کنند» (دانشنامه تاریخ معماری ایرانشهر، ۱۳۹۰: ازاره).

از تعاریف بالا درمی‌یابیم که ازاره به قسمتی از پایین دیوار گفته می‌شود که از سنگ، آجر، کاشی و ... ساخته می‌شود، برای جلوگیری از نفوذ آب باران یا رطوبت به دیوارهای داخلی، در پای دیوار به‌کار می‌رود و معمولاً ارتفاع آن حدود یک متر است. نمونه‌ای از یک ازاره را در تصویر ۱ نمایش داده‌ایم.

گرچه ازاره و قرنیز در معماری به یک صورت استفاده می‌شوند، برخی تفاوت‌ها در نحوه استفاده و حتی شکل استفاده آن‌ها وجود دارد. اولین تفاوت این است که ازاره فقط در بخش تحتانی بنا استفاده می‌شد؛ اما قرنیز علاوه بر قسمت تحتانی، در بخش فوقانی و بیرونی ساختمان نیز به کار می‌رفت. تفاوت دیگر این دو این است که ارتفاع ازاره تقریباً حدود یک متر است؛ ولی ارتفاع قرنیز حدود ۲۰ سانتی‌متر (اغلب کمتر از ۲۰ سانتی‌متر) است. ارتفاع نسبتاً زیاد ازاره در مقایسه با قرنیز، این امکان را برای معماران مهیا می‌کرد که روی آن تزئیناتی از هنرهای رایج در آن دوره را بیفزایند.

تصویر ۱: قسمتی از ازاره گچبری خانه‌ای در سامرا (قرن سوم ه.ق) (اتینگهاوزن، ۱۳۸۳: ۱۵۶)

۶. انواع پوشش‌های ازاره

ازاره در بیشتر بناهای تاریخی، از جمله مساجد، کاروانسراها، کاخ‌ها، مدارس، آرامگاه‌ها و زیارتگاه‌ها، حسینیه‌ها، تکایا، مصلی‌ها، حمام‌ها، قلعه‌ها، بازارها و بیشتر بناهایی که پی‌ریزی دارند، دیده می‌شود. ازاره با تزئینات خاص به بنای خاصی بستگی ندارد و ممکن است در یک مسجد و یا خانه تاریخی ازاره با تزئینات آجری دیده شود و در مسجدی دیگر تزئینات ازاره به صورت کاشی‌کاری یا سنگی باشد. در هر دوره، یکی از عناصر تزئینی در آراستن بنا متداول بوده است؛ برای مثال در عهد سلجوقیان آجرکاری، در عهد ایلخانان گچبری و در عهد تیموریان و صفویان کاشی‌کاری رواج بیشتری داشت و در مواردی نیز تزئینات بالا با هم به کار رفته‌اند (کیانی، ۱۳۷۹: ۵۸). این موضوع به این معنی نیست که مثلاً در عهد سلجوقیان تنها از ازاره آجری استفاده می‌شد و سایر انواع ازاره مطرود بودند؛ بلکه نشان‌دهنده گرایش معماران آن دوره به یک نوع از ازاره است. به‌طور اجمالی، انواع پوشش‌های رایج در ازاره را در تصویر ۳ نمایش داده‌ایم.

۴. تعریف قرنیز

در دایره‌المعارف‌های فارسی، قرنیز معمولاً به‌عنوان پیش‌آمدگی تزئینی یا حفاظتی برای حفظ دیوار از باران یا ایجاد سایه، تعریف شده است. امروزه، معماران و بناها قرنیز را به‌صورت نوار باریکی از سنگ، چوب، پلاستیک و ... به کار می‌برند و آن را در پشت‌بام (بالای دیوار) و یا پای دیوارهای اتاق یا راهرو برای جلوگیری از کثیف شدن یا ساییده شدن دیوارها استفاده می‌کنند. در تصویر ۲، قرنیز به‌کاررفته در داخل یک اتاق را نشان داده‌ایم.

۵. تفاوت ازاره و قرنیز

تصویر ۲: نوار قرنیز در لبه پایین دیوار (نگارنده)

قرار گرفته‌اند که به رنگ سبز هستند و ۴۵ سانتی‌متر ارتفاع دارند (فردمعصومی، ۱۳۸۵: ۷۵).

دیوارهای بیرونی و بخش اعظم دیوارهای داخلی مسجد کبود تبریز را کاشی‌های معرق شش‌رنگ پوشانده‌اند و در بالای آن یک ازارهٔ مرمری وجود دارد که کتیبه‌ای دلنشین همراه با طومارهای گیاهی در آن کنده‌کاری شده است (بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۱۰۴). کاخ خورشید (تصویر ۴) از معدود بناهای باقی‌مانده از دورهٔ نادری است که تعداد زیادی ازارهٔ سنگی در دورتادور بنای هشت‌گوش خود دارد. این بنا به دستور نادر و متأثر از معماری هند ساخته شد. نقوش ازاره‌های آن شامل انواع درختان میوهٔ طبیعی است که در قسمت ازاره و بالای آن به زیبایی و مهارت حجاری شده است.

ازارهٔ دیوارهای صحن مسجد گوهرشاد (عهد تیموری اوایل قرن نهم ه.ق) که دو متر ارتفاع دارد، با سنگ تیره پوشیده شده و بقیهٔ سطح با تزئینات کاشی با نقش‌های اسلیمی، گیاهی و ... تزئین شده است. در انتهای ایوان مقصوره در این بنا نیز محراب

تصویر ۳: انواع پوشش‌های رایج برای ازاره (نگارنده)

۱-۶. ازاره‌های سنگی

سنگ یکی از مصالحی است که به‌تنهایی یا همراه مواد و مصالح دیگر در ساخت ازاره نقش مهمی داشته است. گنبد سلطانیه روی پی‌های سنگی قرار گرفته که به‌صورت قلوه‌سنگ روی هم چیده شده‌اند. ارتفاع این پی‌ها ۵۰ سانتی‌متر است. همچنین، روی پی‌های قلوه‌سنگی، ازاره‌های سنگی تراشیده و صاف

تصویر ۴: کاخ خورشید، کلات نادری (قرن دوازده ه.ق)

بزرگی با ازاره سنگی و بدنه کاشی معرق قرار دارد.

در دوره صفویان، در مساجدی چون مسجد شاه و شیخ لطفاله از ازاره‌های مرمری به صورت ساده استفاده شده است و در شیراز، میل به استفاده از ازاره‌های سنگی حجاری شده بیش از سایر شهرها بوده است. این تمایل را به خوبی در وجود موزه سنگ هفت تنان و ازاره‌های بسیاری از خانه‌ها و بناهای سده‌های گذشته، از جمله ازاره‌های خانه زینت‌الملوک و خانه سعادت می‌بینیم. نمونه‌ای از ازاره سنگی خانه زینت‌الملوک را در تصویر ۵ نشان داده‌ایم.

۲-۶. ازاره‌های آجری

استفاده از آجر به شکل تزئینی در کنار نقش مصالحی آن، در آرامگاه امیر اسماعیل سامانی به خوبی دیده می‌شود. نمونه‌ای از ازاره آجری به کاررفته در آرامگاه امیر اسماعیل سامانی را در تصویر ۶ نشان داده‌ایم. در دوره‌های بعدی، به ویژه در عصر سلجوقی، استفاده زیاد و ماهرانه از آجر در قسمت‌های مختلف

نمونه دیگری از ازاره سنگی، ازاره حمام وکیل (شیراز) است که در غرب مسجد وکیل شیراز واقع شده است. این حمام بزرگ که از پیشرفته‌ترین اصول معماری زمان خود برخوردار بود، توسط کریم خان زند ساخته شده است (ویکی‌پدیا: حمام وکیل شیراز). تمامی کف و ازاره سربینه (رختکن) با تخته‌سنگ‌های مرمرین پوشیده شده و در گودی میانه آن، حوض

تصویر ۶: آرامگاه امیر اسماعیل سامانی (قرن دهم ه.ق) (اتینگهاوزن، ۱۳۸۳: ۳۳۹)

تصویر ۵: ازاره‌های سنگی خانه زینت‌الملوک (دوره قاجار) (نگارندگان)

بنا، از جمله ازاره، به خوبی دیده می‌شود. یکی از ساختمان‌های پوشیده شده به وسیله آجرچینی‌های زیبا کاروانسرای شرف در خراسان است. در تصویر ۷، نمای کلی این کاروانسرا را نشان داده‌ایم. یکی دیگر از بناهای با ازاره آجری خانه یغمایی‌ها

هشت‌ضلعی با دیواره‌هایی از سنگ‌های یکپارچه قرار دارد. در قسمت جنوبی گرمخانه، سه خزینه آب وجود دارد که در قسمت جنوب شرقی و غربی آن‌ها دو جایگاه معروف به «خلوتگاه» با ازاره مرمری و تزئینات آهک‌بری زیبا وجود دارد (ویکی‌پدیا: حمام

تصویر ۷: کاروانسرای شرف خراسان (قرن ششم ه.ق) (سایت باشگاه خبرنگاران جوان)

است. این خانه از بناهای زیبای شاهرود قدیم است که به سبک معماری یزدی ساخته شده است. از جمله ویژگی‌های این خانه داشتن تنها بادگیر شهرستان شاهرود و تزئینات آجری ازاره‌های پیرامون حیاط است.

خوشرنگی به دست می‌آوردند تا دیگر نیازی به رنگ‌کاری روی گچ نباشد (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۱۴۱).

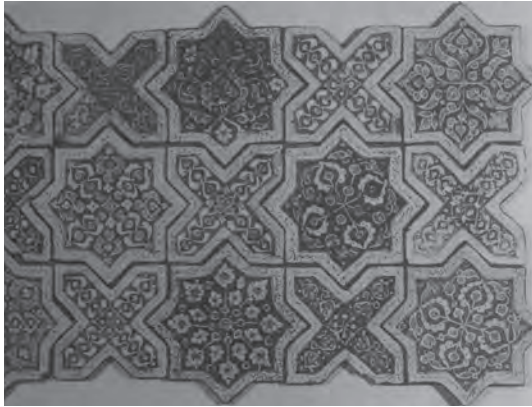
در قرون اولیه اسلامی، به ویژه در عهد عباسی، بیشتر بناهای ایرانی در قسمت ازاره با گچ پوشانده می‌شدند. از نمونه‌های این آثار، خانه‌های اشرافی سامرا، مساجد نائین، نیشابور و شیراز هستند.

گچ‌بریهای نیشابور از لحاظ اسلوب با گچ‌بریهای سامرا و نائین ارتباط دارند و از اینرو می‌توانیم آن‌ها را حلقه مهم ارتباط زمان بنی‌عباس و اسلوب دوره سلجوقیان در ایران به‌شمار آوریم (دیماندا، ۱۳۶۵: ۹۶). نمایی از ازاره دیوار کاخ سامرا را در تصویر ۸ و ازاره گچی بسیار ظریف و زیبای سبک سلجوقی را که دارای تصاویر انسانی در داخل قاب‌های متنوع و در زمینه‌ای از نقوش هندسی و کتیبه است، در تصویر ۹ نشان داده‌ایم.

در دوره ایلخانی نیز در بعضی بقاع به جای ازاره متداول کاشی، از پوشش گچ استفاده شده است. اندرونی‌های بقاع دیگر دوره ایلخانی در قم و کاشان

۳-۶. ازاره‌های گچی

گچ معمولاً به‌تنهایی برای اندود داخلی بنا به‌کار می‌رود؛ به‌طوری که گچ زنده برای قشر اول و گچ کشته برای پرداخت در داخل بنا استفاده می‌شود. در بسیاری از موارد، چون رنگ سفید مقبول بود، روی گچ‌کاری را رنگ نمی‌کردند؛ ولی برای قسمت ازاره، داخل گچ را کتیرا می‌ریختند که مثل مرمر مصنوعی می‌شد و جلوه بسیار زیبایی می‌یافت. در این صورت، ازاره یکپارچه و شفاف می‌شد و در اثر تماس رنگ پس نمی‌داد. گاهی به اندود گچ کمی لاجورد اضافه می‌کردند و رنگ آبی زیبایی ایجاد می‌شد. در بعضی موارد نیز سنگرف را به کمی گچ می‌افزودند و زرد

تصویر ۱۰: کاشیهای زرین‌فام ازاره (اتینگهاوزن، ۱۳۸۳: ۵۱۶)

استفاده شده است (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۳: ۵۱۶). نمایی از کاشی‌های زرین‌فام استفاده‌شده در ازاره (رایج در قرن هفتم) را در تصویر ۱۰ نشان داده‌ایم.

در دوره ایلخانی که دوره احیای صنعت کاشی‌سازی بود، تعداد بی‌شماری کاشی برای کتیبه‌ها و ازاره‌های اماکن مذهبی و غیرمذهبی تولید شد (کاربونی و توموکو، ۱۳۸۱: ۳۱۸)؛ مانند کاشی‌های بقعه یا مقبره عبدالصمد (د ۵۶۹۹ ه.ق) در نطنز. دیوارهای این بنا زمانی با ۱/۳۵ متر ازاره کاشی‌دار پوشیده

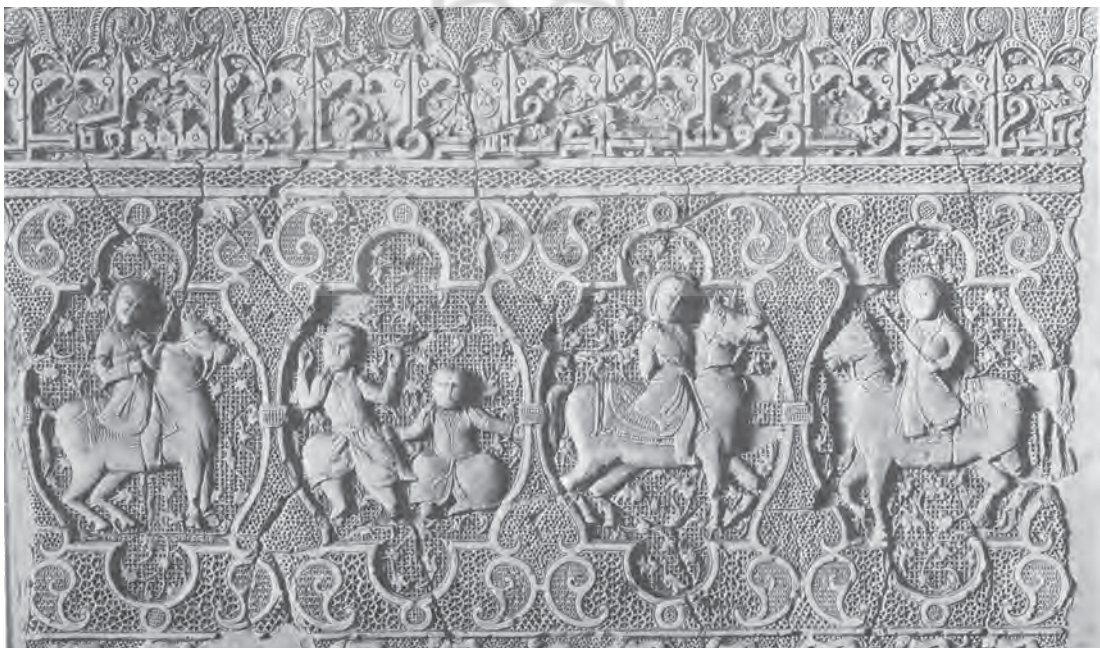
نشان می‌دهند که تولید ۱۴۰ ساله کاشی لعابدار صدفی در سال ۷۴۰-۷۴۱ متوقف شده و پوششی از گچ‌بری منقور و منقوش به جای آن نشست است (بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۲۴).

تصویر ۸: انواع ازاره‌های گچی دیوار کاخ سامرا، قرن ۳ ه.ق، (تالبوت، ۱۳۸۴: ۳۵)

۴-۶. ازاره‌های با پوشش کاشی

استفاده از کاشی در ازاره بناها در دوره سلجوقیان از توجه خاص و استقبال زیادی برخوردار بوده است. در این دوره، در ازاره‌های مساجد و آرامگاه‌ها از آرایش‌های گیاهی مختلف با ماهیت طبیعی و نقش‌پردازی در کاشی‌های ستاره‌گون و چلیپایی

تصویر ۹: ازاره گچی دوره سلجوقی (قرن ششم و هفتم ه.ق) (مجموعه هنر ایران، پوپ)

تصویر ۱۱: نمونه‌ای از کاشی‌های قرن هفتم هجری (بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۲۴)

بود؛ ولی امروزه این کاشی‌های زرین‌فام در موزه‌های سرتاسر جهان پراکنده‌اند. بیشتر این کاشی‌ها افریزی با نقش دو پرند هستند که متأسفانه سرهایشان را مخالفان متعصب تصویرگری از بین برده‌اند (بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۲۱).

اندرونی‌های بقاع کوچک دوره ایلخانان با کاشی‌های زرین‌فام تزئین شده‌اند و بعدها در ایام مختلف، قطعاتی به آن‌ها افزوده شد؛ برای نمونه، امامزاده یحیی ورامین در سده سیزدهم نیز کاشی‌های درخشان و چشم‌نوازی در بخش محراب، ازاره و مقبره داشت. بیش از ۱۵۰ نوع کاشی ستاره‌ای و چلیپایی با طرح‌های اسلیمی-هندسی و گیاهی کم‌وبیش در ۲۴ مجموعه (موزه) پراکنده‌اند (بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۲۴). نمونه‌ای از این طرح‌ها را در تصویر ۱۱ آورده‌ایم.

در دوران صفوی، سطح داخلی اندرونی اتاق با شبکه‌ای از رنگ‌ها جلوه می‌یافت. ازاره و بعضی از سطوح بالایی دیوار با کاشی‌های معرق منقوش به اسلوب قالی تزئین شده و سطح تخت آن‌ها از کاشی‌های معرق طوری متمایز شده است که سطح

تصویر ۱۲: ازاره‌های محوطه زیر گنبد مسجد شیخ لطفاله (کتاب عکس ایران، بخش اصفهان)

فاطمه معصومه (س) در سال ۱۲۰۶ ه.ق و زیارتگاه امام علی بن موسی الرضا (ع) در سال ۱۲۱۵ ه.ق هستند. در کاشی‌های این زیارتگاه‌ها به‌طور شایسته از الگوهای گیاهی، هندسی و کتیبه‌های مذهبی استفاده شده است.

۵-۶. ازاره‌های با پوشش پارچه

گاهی روی ازاره ساختمان را به‌جای اندود با چیت می‌پوشاندند؛ به این صورت که با سریش روی لبه‌های کار باریکه‌هایی از چیت الیجه (چیت راه‌راه) می‌چسباندند و متن را با چیت گلدار می‌پوشاندند. احتمالاً استفاده از پارچه به‌عنوان آمود، در ساختمان سابقه‌ای طولانی دارد؛ اما مدارک معتبری در دست نیست و تنها برخی از نمونه‌های مربوط به دوران قاجار برجای مانده است (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۱۶۹). شاید کم‌دوام بودن این نوع از آمود موجب شده است که باوجود کاربرد آن در ادوار گذشته (عصر صفویه و ...)، تنها یادی از آن باقی مانده و اثر فیزیکی از آن بر دیوارها موجود نیست.

۶-۶. ازاره‌هایی با تزئینات ترکیبی

این‌گونه از ازاره‌ها بیشتر در اماکن مذهبی و زیارتگاه‌ها دیده می‌شوند؛ برای نمونه، در حرم مطهر

تصویر ۱۳: ازاره سنگی با نقش شیر، کاخ دوره قاجار در شیراز (نگارندگان)

تصویر ۱۴: افریز کاشی زرین‌فام لبه ازاره مربوط به آرامگاه عبدالصمد در نطنز با نقش پرند، گیاه و خط (قرن هفتم ه.ق) (بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۳۵)

تصویر ۱۵: ازاره کاشی هفت‌رنگ با نقش انسان، کاخ چهل‌ستون (دوره صفویه)

گیاهی، هندسی، خط و به‌ندرت پرندگانی چون طاووس که در نقش پرنده‌ای بهشتی جلوه‌گری می‌کند، به‌کار رفته است.

نقوش هندسی، گیاهی و خط در همه‌جا، داخل و خارج بنا، بناهای مسکونی یا مذهبی و با هر مصالحی به‌کار می‌رفتند. نقوش هندسی منظم معمولاً در آجرچینی یا کاشی دیده می‌شوند. از نقش انسان هم‌زمان با رشد نگارگری و به تأثیر از آن در ازاره‌های گچی دوره سلجوقی و سپس کاشی‌کاری دوره ایلخانی و کاشی‌های هفت‌رنگ صفویه و حجاری‌های قاجاریه استفاده شده است. تصاویر ۱۳ تا ۱۸ نمونه‌های مختلفی از انواع نقوش ازاره را نشان می‌دهند.

۸. وضعیت ازاره و قرنیز در زمان حال

امروزه، به‌ندرت در داخل و خارج بناها (به‌ویژه در بافت شهری)، اثری از ازاره دیده می‌شود. تنها مواردی که شاید بتوانیم آن‌ها را در دسته‌بندی ازاره بگنجانیم، سنگ‌های خوش‌نقش یا ناهموار به‌شکل قلوه‌سنگ یا سنگ‌های تراش‌خورده‌ای هستند که

امام رضا (ع)، ازاره‌های با ارتفاع بیش از دو متر دیده می‌شود که با حجاری و کاشیکاری تزئین شده است. تزئینات این ازاره به‌ترتیب از کف عبارت است از: سنگ مرمر سفید، کاشی‌های ساخته‌شده به‌سبک سلجوقی با رنگ‌های قهوه‌ای، فیروزه‌ای، لاجوردی و سفید، حاشیه‌ای با نقشی زیبا و به خط طلایی‌رنگ، کتیبه‌ای به خط ثلث و درنهایت کتیبه دیگری به خط نستعلیق از سنگ مرمر.

۷. نگاهی به نقوش استفاده‌شده در ازاره‌های گذشته

با نگاهی به نقوش استفاده‌شده در ازاره‌های گذشته درمی‌یابیم که نقوش ازاره داخل ساختمان با خارج ساختمان و نقوش منازل مسکونی و کاخ با اماکن مذهبی تا اندازه‌های متفاوت است؛ برای نمونه، در ازاره‌های خارج از ساختمان، به‌ویژه در قصرها و بناهای مربوط به سران مملکتی و ثروتمندان، از نقش شیر و یا افراد سپاهی استفاده شده (مشابه استفاده از حیوانات قوی‌هیکل در دروازه شهرها و یا کاخهای گذشته)؛ اما در اماکن مذهبی و زیارتگاه‌ها هرگز از این نقوش استفاده نشده و بیشتر نقوش

تصویر ۱۶: ازاره آجری خانه یغمایی‌ها در شاهرود با شکل هندسی (دوره قاجار)

تصویر ۱۷: ازاره سنگی حجاری و رنگ شده با نقش غنچه و اسلیمی، کاخ گلستان (دوره قاجاریه) (سایت باشگاه خبرنگاران جوان)

می‌شود و بخش تزئینی آن در قسمت پایین دیوار به ارتفاع ۶۰-۹۰ سانتی‌متر از سطح کف ساختمان و به صورت مجزا از سطح بالایی دیوار است که معمولاً با یک جداکننده به صورت ریلی، از قسمت بالا جدا می‌شود. این جداکننده ریلی نقش یک ضربه‌گیر در برابر ضربه مبلمان و اثاثیه منزل را نیز دارد. در تصویر ۱۹، دو نمونه از این ازاره‌های جدید را نشان داده‌ایم. جنس ازاره تصویر سمت راست ممکن است از کاغذ دیواری یا حتی رنگ ساده باشد؛ اما جنس ازاره سمت چپ از چوب یا پلاستیک فشرده است.

قرنیز شکل دیگر ازاره است که در اثر پیشرفت ساختمان‌سازی در مواجهه با نفوذ رطوبت، ورود فناوری‌های جدید و مصالح مقاوم در ساختمان‌سازی و از همه مهم‌تر، توجه به ارزان‌سازی بناها ایجاد شد تا استفاده از ازاره‌های هنری زیبا محدود و به تدریج به خطرات بیبوند. امروزه، معماران و بنایان از قرنیز به عنوان جایگزین مقتدر ازاره یاد میکنند که متأسفانه نه ارزش هنری دارد، نه ارزش هویتی؛ زیرا تمامی قرنیزهای کنونی، اعم از سنگی، چوبی، پلاستیک

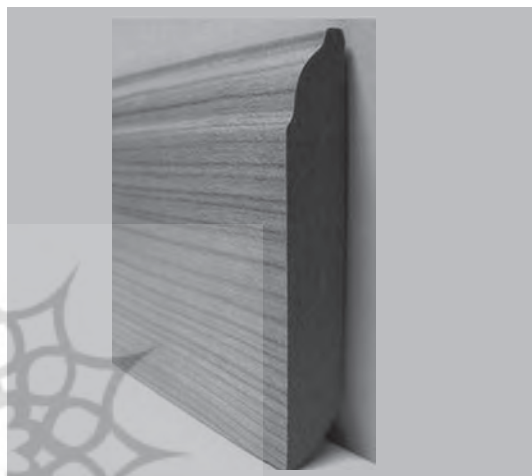
تصویر ۱۸: ازاره کاشی معرق با نقوش هندسی، اسلیمی و خوشنویسی، مسجد کبود تبریز (دوره تیموری)

در دیوارهای بیرونی ساختمان‌ها و گاه در قسمت سالن انتظار و یا محوطه داخلی آپارتمان‌ها، برج‌ها و هتل‌ها به کار می‌روند. دیگر اثری از ازاره‌های زیبای کاشی‌کاری، حجاری و یا کنده‌کاری، به‌ویژه در داخل بنا نیست. گویی هیچ‌گاه چنین هنرنمایی بر سطح دیوارها وجود نداشته است و سازندگان بنا استفاده از سنگ‌های خوش‌نقش و خوش‌رنگ و یا شیشه و آلومینیوم بی‌روح را در نمای بیرونی ترجیح داده‌اند. در داخل بنا وضع به‌گونه‌ای دیگر تغییر کرده است و ازاره گاه با رنگ و جنسی متفاوت با بخش بالایی دیوار برای زیبایی و در عین حال حفاظت ساخته

تصویر ۱۹: نمونه‌هایی از ازاره‌های جدید (نگارندگان)

هنری سابق، در کنار تغییرات اقلیمی، پیشرفت‌های ساختمان‌سازی و از همه مهم‌تر، توجه به ارزان تمام شدن قیمت بنا، از عوامل مهم منسوخ شدن ازاره و تبدیل آن به قرنیزهای ساده است. تبدیل ازاره به قرنیز که نتیجه عدم نیاز به جنبه عایق‌سازی آن بوده، معماران را از جنبه‌های زیباسازانه ازاره و هویت‌بخشی آن غافل کرده است. این غفلت موجب شده است با وجود استفاده بسیار از قرنیز در ساختمان‌ها و امکان ساخت آن در غالب صنایع دستی سنگی، سفالی، چوبی و ... ، تاکنون اقدامی در این زمینه صورت نگیرد.

تصویر ۲۰: قرنیز چوبی جدید

در اینجا، به دلیل نقش هویت‌دهی که در گذشته برعهده ازاره بود و امروزه با صنعتی ساخته شدن قرنیز از آن محروم مانده‌ایم، پیشنهاد می‌کنیم که برای قرنیزهای کاشی، چوبی یا سنگی که با شکلی ساده و معمولی در تمامی ساختمان‌ها استفاده می‌شوند، کاشی‌های زیبای سفالگران، سنگ‌های حجاری‌شده، چوب‌های منبت‌شده با تزئینات سنتی و هندسی و ... ، بسته به میزان ارزش بنا، به کار روند. این کار در صورت تولید انبوه، از لحاظ اقتصادی نیز به صرفه خواهد بود.

اگرچه در این زمینه کارهای اندکی، چون ساخت کاشیهای قرنیز با طرح‌های جدید، انجام شده است، انتظار می‌رود که با بهره‌گیری از طراحان خلاق و خبره و آشنا به پیشینه غنی نقوش ایرانی، قرنیزهایی با هویت ایرانی ساخته شود و بر دیوارهای خانه‌های

فشرده و یا کاشی، به صورت ماشینی ساخته می‌شوند و اثری از نقوش ایرانی در آن‌ها دیده نمی‌شود. در تصویر ۲۰ نمونه‌ای از قرنیز چوبی مدرن را نمایش می‌دهیم که توسط ماشین ساخته شده است.

۹. نتیجه‌گیری

در گذشته، به دلیل نفوذ زیاد رطوبت به داخل بنا قسمت‌های داخلی بنا را علاوه بر قسمت‌های خارجی، تا ارتفاع حدوداً یک متر ازاره‌گذاری می‌کردند؛ اما امروزه با پیشرفت ساختمان‌سازی و ابداع راه‌های مقابله با نفوذ رطوبت، به ندرت از ازاره‌های زیبای سابق اثری دیده می‌شود و به سطوح چوبی ساده، کاغذ دیواری، ریل و اشکال ساده قرنیز سنگی، چوبی و یا هر جنس مقاوم دیگر بسنده شده است. گرانی طراحی و مصالح برای استفاده از ازاره‌های

ایران و خارج نصب شوند.

استفاده از نقوش و هنرهای اصیل ایرانی در بناهای امروزی، از جمله راهکارهایی است که برای پیرنگ‌تر کردن حضور فرهنگ و هنر غنی ایرانی در جامعه پیشنهاد می‌کنیم. لازمهٔ این حضور، همگامی با سلیقهٔ روز و استانداردهای جهانی کیفیت ساخت در حین حفظ فرهنگ و اصالت است؛ از این رو به پژوهشگران علاقه‌مند پیشنهاد می‌کنیم که راهکارهای احیای ازاره با توجه به نیازهای امروز و تلفیق آن با هنر اصیل ایرانی را مطالعه کنند.

پی‌نوشت

۱. Dado

منابع

- اتینگه‌اوزن، ریچارد و الگ گرابر، (۱۳۸۳)، *هنر و معماری اسلامی ۱*، ترجمهٔ یعقوب آژند، سمت، تهران.
- بلر، شیلا و جاناتان بلوم، (۱۳۸۱)، *هنر و معماری اسلامی ۲*، ترجمهٔ یعقوب آژند، سمت و فرهنگستان هنر، تهران.
- پیرنیا، محمد کریم، (۱۳۷۸)، *مصالح ساختمانی: آژند، اندود، آمود در بناهای کهن*، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، تهران.
- دیمانند، س.م.، (۱۳۶۵)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمهٔ عبدالله فریار، علمی فرهنگی، تهران.
- عیسی، احمد محد، (۱۳۷۷)، *واژگان هنر اسلامی (مصور) فارسی - عربی - انگلیسی*، ترجمهٔ محمدرضا ارجمند و مرجان موسوی، کتابخانهٔ حضرت آیت‌الله‌العظمی مرعشی، قم.
- فردمعصومی، علیرضا، (۱۳۸۵)، *نقش کاربردی و تزئینی ازاره در معماری ایران (مطالعهٔ موردی گنبد سلطانیه)*، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد دانشکدهٔ هنر، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز.
- کاربونی، استفانو و ماسویا توموکو، (۱۳۸۱)، *کاشی‌های ایرانی*، ترجمهٔ مهناز شایسته‌فر، مؤسسهٔ مطالعات هنر اسلامی، تهران.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۷۹)، *تاریخ هنر معماری ایران در دورهٔ اسلامی*، چ ۳، سمت، تهران.
- *دانشنامهٔ تاریخ معماری ایران‌شهر*، (۱۳۸۹/۱۰/۱)، ازاره. (<http://iranshahrpedia.ir>)
- *لغتنامهٔ دهخدا*، (۱۳۸۹/۴/۳۰)، ازاره. (<http://www.loghatnaameh.org>)
- *ویکی‌پدیا*، (۱۳۹۰/۱۱/۳)، ازاره. (<http://fa.wikipedia.org/wiki>)
- -----، (۱۳۹۰/۱۰/۲)، حمام و کیل شیراز. (<http://fa.wikipedia.org/wiki>)
- *مقاصد مقدس*، (۱۳۹۰/۸/۱)، امیر اسماعیل سامانی. ([http://www.sacred-destinations.com/uz-\(bekistan/bukhara-ismail-samani-mausoleum.htm](http://www.sacred-destinations.com/uz-(bekistan/bukhara-ismail-samani-mausoleum.htm))
- ملاحسینی، محمد، (۱۳۸۸)، *آشنایی با کاروانسرای رباط شرف - خراسان رضوی*، همشهری آنلاین، بازبایی شده در ۱۳۹۰/۱۱/۵. (<http://hamshahrionline.ir/news-۸۲۰۶۶.aspx>)